

Επιμέλεια

Γιάννης Βούλγαρης

Κώστας Κωστής

Σωτήρης Ριζάς

Ο ΜΕΓΑΛΟΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ

Κράτος και πολιτική
στην Ελλάδα
του 20ου αιώνα

Ο ΜΕΓΑΛΟΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ

ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 20ΟΥ ΑΙΩΝΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Γιάννης Βούλγαρης – Κώστας Κωστής – Σωτήρης Ριζάς

Θέση υπογραφής δικαιούχων δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας,
εφόσον η υπογραφή προβλέπεται από τη σύμβαση.

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδείας του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Θεωρητικές Επιστήμες / Ιστορία

Σειρά: Διαδρομές Ιστορίας

Διεύθυνση σειράς: Κώστας Κωστής

Γιάννης Βούλγαρης, Κώστας Κωστής, Σωτήρης Ριζάς (επιμ.), *Ο μεγάλος μετασχηματισμός: Κράτος και πολιτική στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*

Υπεύθυνος έκδοσης: Άγγελος Κοκολάκης

Διορθώσεις: Γιώργος Ανδρικόπουλος

Σελιδοποίηση: Κωνσταντίνος Καπένης

Μακέτα εξωφύλλου: k2design

Copyright© Γ. Βούλγαρης, Κ. Κωστής, Σ. Ριζάς & Σ. Πατάκης Α.Ε.Ε.Δ.Ε.

(Εκδόσεις Πατάκη), 2020

Πρώτη έκδοση από τις Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, Δεκέμβριος 2020

Κ.Ε.Τ. Δ324 Κ.Ε.Π. 935/20

ISBN 978-960-16-9184-8

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,

ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 801.100.2665, 210.52.05.600, ΦΑΞ: 210.36.50.069

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078

ΥΠΟΚ/ΜΑ: ΚΟΡΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ – ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ), 57009 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ,

ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, 2310.75.51.75, ΦΑΞ: 2310.70.63.55

Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ

Ο διχασμένος 20ός αιώνας. Οι πολώσεις και ο μεγάλος μετασχηματισμός. . .	13
--	----

ΓΕΩΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΟΡΙΖΟΥΣΕΣ

ΜΑΝΟΛΗΣ ΚΟΥΜΑΣ

Η Ελλάδα και οι Μεγάλες Δυνάμεις τον 20ό αιώνα	37
--	----

ΕΥΑΝΘΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Περιφερειακές πιέσεις και ασφάλεια: Η ελληνική πολιτική στα Βαλκάνια, 1912-1991	58
--	----

ΣΩΤΗΡΗΣ ΡΙΖΑΣ

Κυπριακό, Ελληνοτουρκικές σχέσεις και Πολιτική	79
--	----

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ Ε. ΜΠΟΤΣΙΟΥ

Μια «άλλη Ελλάδα» μέσω Ευρώπης; Η συμμετοχή της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση τον 20ό αιώνα	97
--	----

ΘΑΝΟΣ Π. ΝΤΟΚΟΣ

Η συζήτηση περί εθνικής ασφαλείας, η εξέλιξη της αμυντικής πολιτικής και η επίδρασή της στις δημόσιες δαπάνες στην περίοδο μετά το 1974. . .	128
---	-----

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΦΙΛΗΣ

Ελλάδα-Ρωσία: Χρήσιμοι Εταίροι Περιορισμένης Ευθύνης.	150
---	-----

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ

ΜΟΓΕΝΣ ΡΕΛΤ

Η επίδραση της κρατικής παράδοσης και της περιφερειακής θέσης στη διαμόρφωση του ελληνικού κράτους: μια ιστορική σύγκριση με την περίπτωση της Δανίας	177
---	-----

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΛΕΞΗΣ ΦΡΑΓΚΙΑΔΗΣ

Το τέλος του οικονομικού φιλελευθερισμού και η ανάπτυξη της κρατικής παρέμβασης στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο 198

ΣΠΥΡΙΔΩΝ Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ

Αντίδοτο στην «αναρχία»: Πολιτειακές και ιδεολογικές παράμετροι της βασιλείας στην Ελλάδα (1915-1946). 223

ΣΠΥΡΟΣ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ

Συνταγματικό δίκαιο και πολιτειακή πράξη στον Μεσοπόλεμο. 253

ΜΑΡΙΛΕΝΑ ΠΑΠΑΔΑΚΗ

Επίκαιρες πτυχές μιας «ατελούς» ενσωμάτωσης: η περίπτωση των Νέων Χωρών 274

ΣΩΤΗΡΗΣ ΡΙΖΑΣ

Η μεγάλη κρίση και ο εμφύλιος πόλεμος, 1941-1949 307

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ-ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΥΡΤΣΗΣ

Διανοούμενοι και κράτος στην εποχή των ελληνικών δικτατοριών (1909-1974) 329

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Α. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ

Κράτος, κόμματα και διακυμάνσεις της δημοκρατίας στην Ελλάδα, 1974-2020 353

ΚΡΑΤΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΕΞΟΥΣΙΑ

ΑΝΔΡΟΜΑΧΗ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΥ

Το μέγεθος του ελληνικού κράτους τον 20ό αιώνα 383

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΣΠΑΝΟΥ

Διαχρονικές σταθερές στη λειτουργία του πολιτικοδιοικητικού συστήματος και ικανότητα διακυβέρνησης 410

ΤΑΣΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ

Ένας κρατικός θεσμός πολιτικοποιείται. Ο Ελληνικός Στρατός στον 20ό αιώνα. 438

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΤΣΟΥΚΑΣ

Εισαγωγικές σκέψεις για την ιστοριογραφία της Ελληνικής Δικαιοσύνης (1910-2010) 467

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΛΕΝΑ ΚΟΡΜΑ

«Το χρονικό ενός αγιάτρευτου συστήματος». Οι περιπέτειες της Δημόσιας
Υγείας στον ελληνικό 20ό αιώνα 508

ΑΜΑΛΙΑ ΠΑΠΠΑ

Η μνήμη του κράτους: αρχειακές συνέχειες και ασυνέχειες 534

ΤΑΣΟΣ ΓΙΑΝΝΙΤΣΗΣ

Κεφαλαιακές ροές και ανάπτυξη. Από τη δεκαετία του 1970 στα χρόνια
της κρίσης 551

ΜΑΝΟΣ ΜΑΤΣΑΓΓΑΝΗΣ

Η πολιτική οικονομία του κοινωνικού κράτους στη μακρά περίοδο 573

ΜΝΗΜΗ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΓΟΥΝΑΡΗΣ

Η Ελλάδα ανήκει εις την Δύση; Αποτιμώντας τον ελληνικό αντιδυτικισμό
κατά τον 20ό αιώνα 595

ΑΓΓΕΛΟΣ ΝΤΑΛΑΧΑΝΗΣ

Ελληνικό κράτος και Έλληνες εκτός συνόρων μετά το 1922. Μια ιστορία
σε ασυνέχειες. 622

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΖΙΟΒΑΣ

Κεντρόφυγο έθνος και κεντρομόλο κράτος: Η πολιτική ελληνισμού-
ελλαδισμού 641

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ

Εξετάζοντας τη θέση και τον ρόλο της Ορθόδοξης Εκκλησίας
στο νεοελληνικό κράτος: Παλαιές προσεγγίσεις, εγγενείς αγκυλώσεις,
νέες προοπτικές 654

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

ΚΩΣΤΑΣ ΚΩΣΤΗΣ

Η διαμόρφωση του κράτους στην Ελλάδα κατά τον 20ό και 21ο αιώνα:
Μερικές σκέψεις και παρατηρήσεις 685

ΟΙ ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ 707

Τα περισσότερα κείμενα αυτού του τόμου παρουσιάστηκαν για πρώτη φορά με τη μορφή ανακοίνωσης στο συνέδριο που διοργάνωσε το Ιστορικό Αρχείο της Alpha Bank σε συνεργασία με το Ιστορικό Αρχείο της Τράπεζας της Ελλάδος, στο Ναύπλιο, στις 3, 4 και 5 Οκτωβρίου 2019. Θα θέλαμε και από τη θέση αυτή να ευχαριστήσουμε τις Διοικήσεις και των δύο τραπεζών για τη θερμή με την οποία αντιμετώπισαν το εγχείρημά μας.

Οι επιμελητές

Ο διχασμένος 20ός αιώνας Οι πολώσεις και ο μεγάλος μετασχηματισμός

ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ

Το διάβημα του τόμου

Ο ανά χείρας συλλογικός τόμος, όπως και το Συνέδριο (Ναύπλιο, 2019) στο οποίο βασίστηκε, είναι ένα διάβημα και ταυτόχρονα μια εργασία σε εξέλιξη. Διάβημα γιατί θέλει να υπογραμμίσει ένα ερευνητικό και βιβλιογραφικό κενό. Ο προβληματισμός για τον ρόλο και την επίδραση του Κράτους, της Γεωπολιτικής και του Πολέμου, έχει παραμεληθεί στην ελληνική ιστορική, κοινωνιολογική και πολιτική επιστήμη τις τελευταίες τρεις περίπου δεκαετίες. Το γεγονός έχει επίπτωση στην κατανόηση της «ελληνικής περίπτωσης». Χωρίς την αναγνώριση της ιστορικής βαρύτητας αυτών των ζητημάτων και χωρίς τη συστηματική μελέτη των αλληλεπιδράσεων με τα άλλα κοινωνικά πεδία, χάνουμε σημαντικές γνώσεις για την εθνική μας εξέλιξη. Παράγουμε πλήθος από ενδιαφέρουσες επιμέρους αναλύσεις και εξιστορήσεις που σχετίζονται ή αφορούν σε αυτά τα ζητήματα, αλλά λίγες ικανοποιητικές συνθέσεις. Και δεν φτάνει ότι άλλες επιστήμες, όπως οι νομικές και οι διοικητικές, έχουν τους θεσμούς ως βασικό αντικείμενο, απλούστατα γιατί τους αντιμετωπίζουν όπως είναι φυσικό υπό το πρίσμα των δικών τους ερωτημάτων και με τα δικά τους εργαλεία. Το διάβημα ίσως παραξενέψει τον μη ειδικό αναγνώστη, μια και στο παρελθόν μεγάλα ονόματα της θεωρίας και της κοινωνιολογίας έχουν εντρυφήσει στον ρόλο του Κράτους στην ελληνική κοινωνία και έχουν παραγάγει σημαδιακά έργα. Ίσως όμως εδώ να βρίσκεται και μια εξήγηση της μετέπειτα παραμέλησης. Η βαριά κληρονομιά χρειάζεται μεγαλύτερη προσπάθεια για να την υπερβείς· αντιθέτως είναι πολύ πιο βολικό να κουλουριάσεις μέσα της αναπαράγοντάς την σαν στερεότυπο. Και πράγματι, τα κυρίαρχα ερμηνευτικά σχήματα της μεταπολιτευτικής περιόδου, το μαρξιστικό και το φιλελεύθερο-εκσυγχρονιστικό, κληρονόμησαν μια στερεοτυπική αρνητική θεώρηση του Κράτους και της Πολιτικής στην εθνική μας εξέλιξη.

Η παραμέληση αυτών των ζητημάτων δεν είναι μόνο ελληνικό πρόβλημα. Και στη διεθνή βιβλιογραφία εν μέρει υπήρξε αντίστοιχη περιθωριοποίηση, τόσο λόγω της επιρροής που άσκησε η νεοφιλελεύθερη θεώρηση, όσο και της αντίληψης ότι η παγκοσμιοποίηση αποδυναμώνει ολοσχερώς τον ρόλο του έθνους-κράτους. Παράλληλα όμως, υπήρξε και μια σημαντική βιβλιογραφία, που ήδη από τη δεκαετία του 1980 επιδίωξε να «φέρει πίσω το Κράτος» (Bringing the State Back In) ως κεντρικό ζήτημα της ιστοριογραφίας και της κοινωνιολογίας. Η αφετηρία αυτού του συλλογικού τόμου ήταν η συναίσθηση της ανάγκης να αντιμετωπίσουμε τα θέματα αυτά υπό νέο πρίσμα, αναδεικνύοντας τη σημασία τους και αξιοποιώντας κεκτημένα ή πορίσματα της διεθνούς βιβλιογραφίας που δεν έχουν βρει τη θέση τους στην ανάλυση της ελληνικής περίπτωσης.

Το θεωρητικό και αναλυτικό πλαίσιο λοιπόν από το οποίο ξεκίνησε αυτός ο συλλογικός τόμος είναι μια διαφορετική αντίληψη για τον ρόλο του Κράτους και του διακρατικού συστήματος στη διαμόρφωση της νεωτερικότητας. Πιο συγκεκριμένα, η αντιμετώπιση της διαδικασίας οικοδόμησης του κράτους (state-building) ως αυτόνομου παράγοντα συγκρότησης των σύγχρονων κοινωνιών, με την παράλληλη υπόμνηση ότι τα σύγχρονα κράτη γεννήθηκαν από την αρχή ως μέρη ενός «συστήματος κρατών» και εξελίχτηκαν μέσω της συνεχούς αλληλεπίδρασής τους. Ως αυτόνομη λοιπόν ιστορική διαδικασία η «κρατογένεση» συνυφάνθηκε με τις άλλες μείζονες νεωτερικές ιστορικές διαδικασίες: τον καπιταλισμό, την εκκοσμίκευση, τον επιστημονικό ορθολογισμό, την εξατομίκευση, την υπέρβαση των νομοκατεστημένων κοινωνικών ιεραρχιών, τη μαζική πολιτική, τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας στη μοντέρνα οικονομία. Κατά τούτο αυτές οι ιστορικές διαδικασίες συν-διαμόρφωσαν τη Νεωτερικότητα, χωρίς να υπάρχει μια δεδομένη χρονική προτεραιότητα ή οντολογική υπεροχή μίας από αυτές, αλλά ούτε μια αναγκαστική λειτουργιστική σχέση μεταξύ τους.¹

Ο παρών συλλογικός τόμος δεν συνιστά λοιπόν μια ιστορική αφήγηση των περιπετειών της χώρας μας κατά τον 20ό αιώνα. Αυτό που επιδιώκει είναι να προσεγγίσει μείζονα ζητήματα της ελληνικής Πολιτικής και του Κράτους αξιοποιώντας αυτή τη γενικότερη θεώρηση, να σχεδιάσει τις αδρές γραμμές της εθνικής μας εξέλιξης μέσα από μια πολυπρισματική ανάλυση που έχει στο επίκεντρο τους πρωταγωνιστές του ελληνικού 20ού αιώνα: τον κοινωνικό μετασχηματισμό, το κράτος, το έθνος. Ο στόχος εξηγεί και τη σύνθεση του τόμου. Το θέμα απαιτούσε μια αρκούντως διεπιστημονική εξέταση, εξού και περιλαμβάνονται ιστορικοί, κοινωνιολόγοι, διεθνολόγοι, οικονομολόγοι. Επίσης, απαιτούσε μελέτες που επεκτείνονται σε μακρότερες διάρκειες και όχι επικεντρωμένες σε ειδικές περιπτώσεις. Όπως συμβαίνει στις διεπιστημονικές προσεγγίσεις, η σύνθεση και η εξοικείωση με τον εξειδικευμένο λόγο των διαφορετικών «ειδικών» αποτελεί ζητούμενο. Σε κάθε περίπτωση, το αποτέλεσμα είναι στη διάθεση του αναγνώστη.

1. Βούλγαρης Γ. (2019) *Ελλάδα: Μια χώρα παραδόξως νεωτερική*, εκδ. Πόλις, Αθήνα.

Ένας αιώνας διχασμένος

Στην ουσία, το αίτημα και το εγχείρημα είναι να δούμε τον ελληνικό 20ό αιώνα μέσω του Κράτους, με τα μάτια του Κράτους, υπό την επίδραση που άσκησε το Κράτος – και ασφαλώς, με τις επιδράσεις που δέχτηκε το Κράτος από την Πολιτική. Αίτημα που θέτει αυτομάτως δύο ερωτήματα. Το πρώτο είναι πώς αντιλαμβανόμαστε τον ελληνικό 20ό αιώνα ή πώς τον τοποθετούμε στον διεθνή 20ό αιώνα; Το δεύτερο: πώς αναλύουμε σε επιμέρους θεσμούς και λειτουργίες το Κράτος, ώστε να εξετάσουμε τις διάφορες όψεις του και τις αλληλεπιδράσεις του με το διεθνές περιβάλλον και την εθνική κοινωνία και οικονομία;

Η ιστορική περιοδολόγηση με βάση τον «αιώνα» είναι τόσο μια χρονικά αυθαίρετη όσο και μια παγιωμένη ιστορικο-κοινωνιολογική πρακτική. Στηρίζεται στη «μαγεία» που ασκεί η στρογγυλοποίηση των αριθμών και η επιθυμία απόδοσης ενιαίου νοήματος στην άτακτη και ακατάτακτη ροή των γεγονότων. Στη δυτική κουλτούρα, ονοματίζουμε τους αιώνες με αυτόν τον τρόπο, για παράδειγμα, ο 5ος αιώνας π.Χ. της κλασικής ελληνικής αρχαιότητας, ο 16ος της κορύφωσης της Αναγέννησης, ο 18ος του Διαφωτισμού, και στη συνέχεια προσπαθούμε να ορίσουμε την αρχή του και το τέλος του με όρους ιστορικής εποχής πέρα από την κυριολεκτική διάρκεια του αιώνα.

Ο 20ός αιώνας είχε πολλά πρόσωπα και γι αυτό αποδείχτηκε δύσκολος στη διαχείρισή του από τους ιστορικούς, τόσο ως προς τη νοηματοδότηση όσο και ως προς τον χρονικό προσδιορισμό.² Ήταν τόσα τα μεγάλα γεγονότα, οι τομές, και οι αλλαγές, που δύσκολα προσφέρονταν για συνθετικές ερμηνείες που να ξεπερνούν την αφήγηση. Ήδη από το γύρισμα του 19ου αιώνα, διορατικοί στοχαστές ή εμπνευσμένοι οραματιστές αντιλαμβάνονταν ότι ζούσαν την αυγή μιας νέας ιστορικής εποχής, την οποία άλλοι έβλεπαν με ελπίδα και άλλοι με φόβο. Θα ήταν μια νέα εποχή εντυπωσιακών επιστημονικών – τεχνολογικών εξελίξεων οι οποίες θα τροφοδοτούσαν μια εκρηκτική ανάπτυξη των επικοινωνιών, των συγκοινωνιών και κατ' επέκταση της αλληλεξάρτησης και της παγκοσμιοποίησης. Οι συγγραφείς επιστημονικής φαντασίας διαισθάνθηκαν ίσως περισσότερο και από τους αρμόδιους επιστήμονες την τεράστια ανατροπή στην αντίληψή μας για το Σύμπαν που θα έφερνε ύστερα από λίγο η μοντέρνα φυσική. Ακόμα όμως και αυτοί υπολείφθηκαν σε σχέση με το εύρος και το βάθος της επιστημονικής-τεχνολογικής επανάστασης που πραγματοποιήθηκε στη διάρκεια του ανατέλλοντος τότε αιώνα. Θα ήταν μια νέα εποχή που θα σημαδευόταν από την «είσοδο των μαζών» στην εθνική και διεθνή σκηνή. Θα ήταν όμως με τη μορφή του «πλήθους/όχλου», όπως με ανησυχία προέβλεπε ο Gustave Le Bon; Θα ήταν με τη μορφή των επαναστα-

2. Από την πρόσφατη βιβλιογραφία βλ. μεταξύ άλλων, Higgs J. (2020/2015) *Μια ιστορία του 20ου αιώνα. Ο αιώνας των μεγάλων αλλαγών*, Μεταίχμιο, Αθήνα. Bayly C. A. (2018) *Remaking the Modern World 1900-2015, Global Connections and Comparisons*, Wiley Blackwell.

τικών εργαζόμενων τάξεων, όπως ευελπιστούσαν οι σοσιαλιστές; Θα ήταν με τη μορφή των εθνικοποιημένων μαζών, των υπό εθνικοποίηση πληθυσμών ή χειρότερα των κατατρεγμένων εθνοτικών μειονοτήτων; Θα ήταν με τη μορφή των μαζικών φασιστικών κινημάτων ή εκλογέων και πολιτών δημοκρατικών συστημάτων, όπως έγινε κυρίως στο δεύτερο μισό του αιώνα; Τελικά οι μάζες όντως εισέβαλαν στην εθνική και διεθνή σκηνή, αλλά με όλους αυτούς τους διαφορετικούς τρόπους που εμφανίστηκαν είτε παράλληλα σε διαφορετικές χώρες ή διαδοχικά στη διάρκεια του αιώνα. Και ας μην λησμονήσουμε τη «μαζικοποίηση του Πολέμου», με άλλα λόγια, την «είσοδο» των μαζών-στρατιωτών που βρέθηκαν στο έλεος της τρομακτικής μηχανής των ολοκληρωτικών πολέμων που καθιερώθηκαν στον 20ό αιώνα. Θα ήταν μια νέα εποχή που θα χαρακτηριζόταν από την εξάπλωση των γραφειοκρατικών μηχανισμών, όπως είχε προβλέψει ο Max Weber. Και όντως ήταν εποχή του «κρατισμού» στις ανεπτυγμένες χώρες και διάχυσης της μορφής έθνος-κράτος στον Κόσμο ολόκληρο, κυρίως στο δεύτερο μισό. Ποια μορφή όμως θα έπαιρνε; Της φιλελεύθερης δημοκρατίας, του φασιστικού, του κομμουνιστικού κράτους ή του μεταποικιακού αυταρχισμού; Και σε ποια σχέση με την οικονομία που περνούσε πλέον στη φάση του οργανωμένου καπιταλισμού και του ιμπεριαλισμού; Του περιορισμένου φιλελεύθερου κράτους δικαίου, του απόλυτου κεντρικού σχεδιασμού, του αναπτυξιακού κράτους ή του δημοκρατικού κοινωνικού κράτους; Θα ήταν τέλος μια νέα εποχή που η παράδοση, η κοινοτιστική αλληλεγγύη, και η θρησκεία θα έχαναν μεγάλο μέρος της νομιμοποιητικής τους λειτουργίας έναντι του ορθού λόγου, της εκκοσμίκευσης, της εξατομίκευσης αλλά και των νεωτερικών πολιτικών ιδεολογιών. Πόσο ανώδυνη θα ήταν αυτή η μεταβολή; Πόσο τελεσίδικη; Ποιες εντάσεις θα δημιουργούσε μεταξύ της διεκδίκησης της ατομικής αυτονομίας και των αναγκών της κοινωνικής συνοχής;

Επειδή ο αιώνας είναι συμβατική περιοδολόγηση όπως είπαμε, υπάρχουν διαφορετικές επίσης αναλύσεις για την ακριβή χρονολόγησή του. Για τον E. Hobsbawm ήταν ο σύντομος αιώνας 1914-1991 με κριτήριο την αντιπαράθεση των μεγάλων ιδεολογιών³ για τον ιστορικό των κοσμο-συστημάτων G. Arrighi ήταν ο μακρύς αιώνας 1873-1973 με κριτήριο έναν ενιαίο κύκλο καπιταλιστικής συσσώρευσης και την καθιέρωση της αμερικανικής ηγεμονίας.

Πίσω από όλα αυτά τα ερωτήματα αναγνωρίζουμε μερικά από τα μείζονα ζητήματα που απασχόλησαν τις κοινωνικές επιστήμες και την ιστοριογραφία για τον 20ό αιώνα. Όπως ήταν φυσικό συνοδεύτηκαν και με αποτιμήσεις που απέδιδαν την «αίσθηση της εποχής» εντός της οποίας προτείνονταν ή τα βιώματα των επιστημόνων που αποφαίνονταν. Οι πόλεμοι, οι γενοκτονίες και οι εκατόμβες θυμάτων τροφοδότησαν πολλές αξιολογήσεις που αναφέρονταν ή εστίαζαν κυρίως

3. Hobsbawm E. (1995), *Η εποχή των άκρων: ο σύντομος 20ός αιώνας 1914-1991*, Θεμέλιο, Αθήνα. Arrighi G. (1994) *The Long Twentieth Century. Money, Power and the Origins of Our Times*, Verso, London, New York.

στο πρώτο ήμισυ του αιώνα. Έτσι π.χ. για τον I. Berlin ήταν «η φρικτότερη εποχή της δυτικής ιστορίας», για τον R. Dumont «ένας αιώνας σφαγών και πολέμων», ενώ για τον T. Teodoron «η εποχή των ολοκληρωτισμών». Στο ίδιο κλίμα θα πρέπει να προστεθούν οι αναλύσεις που εστίασαν στην τρομακτικότερη ίσως στιγμή του αιώνα – το Ολοκαύτωμα. Ωστόσο, οι πιο χαρακτηριστικές και αντικρουόμενες αποτιμήσεις έγιναν στη δεκαετία 1990 μετά την πτώση του κομμουνισμού. Τρεις από αυτές είχαν αρχετυπικό χαρακτήρα γιατί «εκπροσωπούσαν», αν επιτρέπεται ο όρος, τις τρεις μείζονες πολιτικές ιδεολογίες του 20ού αιώνα και τις μεταξύ τους σχέσεις. Ο E. Hobsbawm είδε στην «εποχή των άκρων» μια εκ των πραγμάτων σύμπλευση των δυτικών δημοκρατιών με τον σοβιετικό κομμουνισμό κατά του ναζισμού-φασισμού, σύμπλευση που αναγόταν στην κοινή μήτρα του Διαφωτισμού.⁴ Ο E. Nolte δικαιολόγησε τον ναζισμό αντιμετωπίζοντάς τον ως πρωταγωνιστή του αγώνα κατά του ασιατικού μπολσεβικισμού που απείλησε τον ευρωπαϊκό πολιτισμό.⁵ Ο F. Furet είδε στον αντιφατικό 20ό αιώνα την επικράτηση της φιλελεύθερης δημοκρατίας έναντι των δύο ολοκληρωτισμών.⁶ Και οι τρεις αυτοί ιστορικοί είχαν βιώσει τον 20ό αιώνα, και οι τρεις τους προέτασαν τη διαπάλη των πολιτικών ιδεολογιών ως ερμηνευτικό κλειδί. Και πράγματι, ίσως να αποτελεί και τη μόνη οπτική η οποία θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι προσφέρει ερμηνευτική ενότητα και «νόημα» στη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, εν γνώσει της, βεβαίως, ότι αφήνει εκτός πλήθος άλλων όψεων του αιώνα.

Γιατί τελικά ο 20ός αιώνας ήταν τόσο αντιφατικός και πολυδιάστατος ώστε οι απόπειρες ερμηνευτικής ενοποίησής του να εγείρουν αμέσως αντιρρήσεις. Ήταν ένας αιώνας τουλάχιστον «διχασμένος», κομμένος στα δύο, με το τέλος του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου να χωρίζει μια ιστορική εποχή από μια άλλη. Ο M. Mann π.χ. υπάγει την περίοδο 1890-1945 στον τίτλο «παγκόσμιες αυτοκρατορίες και επανάσταση» για να αναδείξει τους ανταγωνισμούς και την κατάρρευση των αυτοκρατοριών, την αποδιάρθρωση των παραδοσιακών κοινωνικών δομών, το άνοιγμα της εξέλιξης σε πολλαπλά ενδεχόμενα, που τελικά οδήγησαν σε πρωτοφανούς έκτασης πολέμους. Στο δεύτερο μισό, που αρχίζει το 1945, ο τίτλος γίνεται μονολεκτικός: Παγκοσμιοποίηση. Πρόκειται για άλλη εποχή, όπου έχει καθιερωθεί και πάλι ένας «διεθνής κανόνας» για κάθε στρατόπεδο, και μια ψυχρή ειρήνη μεταξύ των δύο στρατοπέδων, για να ακολουθήσει μετά την πτώση του «ανατολικού συνασπισμού» ο Κόσμος στον οποίο σήμερα ζούμε.⁷

Όλες αυτές οι θεωρήσεις έχουν βρει την αντανάκλασή τους στην ανάλυση της

4. Hobsbawm E. (1995), ό.π.

5. Nolte E. (2015/1997), *Ο ευρωπαϊκός εμφύλιος πόλεμος 1917-1945. Εθνικοσοσιαλισμός και Μπολσεβικισμός*, εκδ. Τροπή, Αθήνα.

6. Furet F. (1995) *Le passé d'une illusion*, Éditions Robert Laffont, Paris.

7. Mann M. (2012) *The Sources of Social Power*, Vol 3: *Global Empires and Revolution, 1890-1945*, Cambridge University Press και Mann M. (2013) *The Sources of Social Power*, Vol 4: *Globalizations 1945-2011*, Cambridge University Press.

«ελληνικής περίπτωσης» σε συλλογικές ή ατομικές συμβολές που καλύπτουν τη συνολική περίοδο είτε στην αυτοτέλειά της είτε ως μέρος της ευρύτερης ιστορίας του νέου ελληνισμού.⁸ Εύλογα έχει καθιερωθεί μια περιοδολόγηση την οποία ακολουθούν και οι συγγραφείς αυτού του τόμου: Μεσοπόλεμος – Πολεμική δεκαετία του '40 – Μεταπολεμική Ελλάδα – Δικτατορία – Μεταπολίτευση. Όμως μια ιστορική περίοδος είναι διαφορετική από μια ιστορική εποχή. Με κριτήριο την έννοια της εποχής, οι συμβολές του τόμου αυθορμήτως τέμνουν τον αιώνα στα δύο: στο πρώτο μισό και στο δεύτερο μισό με προέκταση ως τις μέρες μας. Πότε όμως αρχίζει ο ελληνικός 20ός αιώνας; Η πιο δημοφιλής επιλογή είναι η πρώτη δεκαετία του, με το κίνημα του 1909, την πολιτική αλλαγή που σηματοδοτήθηκε από την έλευση του Ελευθέριου Βενιζέλου, οι Βαλκανικοί Πόλεμοι με τα προεόρτιά τους στην οθωμανική ακόμα Μακεδονία και το τέλος τους με την μικρασιατική ήττα. Το ισχυρό επιχείρημα αυτής της επιλογής είναι προφανές και εύλογο: ξεκινά από τις συνθήκες που οδήγησαν στην οριστικοποίηση λίγο-πολύ των εθνικών συνόρων όπως τα ξέρουμε ως σήμερα. Να προσθέσουμε ότι σε αυτή την επιλογή αντιστοιχεί η έννοια ενός ελληνικού «μακρού 19ου αιώνα» που εκτείνεται χοντρικά από το 1770 ως το 1922. Θα μπορούσαμε όμως να χρησιμοποιήσουμε και μια διαφορετική έναρξη, που να αντιστοιχεί περισσότερο στην έννοια του «μακρού 20ού αιώνα» και θα πήγαινε πίσω στην περίοδο 1878-1880, όταν η νοτιοανατολική Ευρώπη αρχίζει να περιδινείται στον ρυθμό του ανταγωνισμού των «αυτοκρατοριών» που θα κατέληγε στους δύο παγκόσμιους πολέμους. Στην ελληνική περίπτωση πάντως η εικόνα ενός αιώνα κομμένου στα δύο περιπλέκεται. Λόγω της δικτατορίας, διαστέλλουμε αναλυτικά αλλά και διανοητικά την περίοδο αυτή ως το 1974. Τη διαστέλλουμε γιατί παραμένει έντονος ο διχασμός. Όπως όμως και στον υπόλοιπο κόσμο, το στοιχείο που αναδρομικά και μακροσκοπικά προεξάρχει είναι ο εκπληκτικός κοινωνικός μετασχηματισμός που παγκοσμίως ξεκίνησε μετά το 1945 και στην Ελλάδα από τα μέσα της δεκαετίας του 1950.

Εννοείται πάντως ότι οι ανωτέρω περιοδολογήσεις δεν αλληλοαποκλείονται, καθώς η επιλογή του ερευνητή εξαρτάται από την όψη και τις αλληλουχίες που θέλει να αναδείξει. Με άλλα λόγια, αυτές οι εναλλακτικές εκδοχές της ιστορικής περιοδολόγησης μπορεί να φαίνονται σαν διανοητικά παιχνίδια άνευ ουσίας, και μπορεί να είναι, αν δεν οδηγούν σε ιστορικές αφηγήσεις που τις χρησιμοποιούν για να αναδείξουν και να υπογραμμίσουν τα βασικά χαρακτηριστικά

8. Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ., 2004) *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. 5-10· Βερέμης Θ., Κολιόπουλος Γ. (2006) *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα· Κωστής Κ. (2013) *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας*, εκδ. Πόλις, Αθήνα· Δερτιλής Γ. Β. (2018) *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1750-2015*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο· Λιάκος Α. (2019) *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Πόλις, Αθήνα· Beaton R. (2020) *Ελλάδα. Βιογραφία ενός σύγχρονου έθνους*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα. Χατζηιωσήφ Χρ. (χ.χ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τομ. Α-Β, Βιβλιόραμα, Αθήνα. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, (χ.χ.), τομ. ΙΔ-ΙΣΤ, Εκδοτική Αθηνών,

και τις βασικές τάσεις κάθε περιόδου. Εννοούμε αυτές που επιλέγει αιτιολογώντας την επιλογή ο «αφηγητής». Διαφορετικά καταλήγουμε σε αφηγήσεις που μεθοδολογικά ξεκινούν από το «όλα σχετίζονται με όλα» και «όλα αλληλεπιδρούν με όλα» για να καταλήξουμε συνήθως σε αποφάνσεις ιδεολογικοκομματικού χαρακτήρα.

Σε κάθε περίπτωση, όπως και αν περιοδολογήσουμε τον 20ό αιώνα, πρέπει να υπογραμμίσουμε τη σημασία τριών τουλάχιστον ιστορικών γεγονότων/μετασχηματισμών που μας υποδεικνύουν την ανάγκη νέων θεωρήσεων της εθνικής μας εξέλιξης, παράλληλα εννοείται με τις επιστημολογικές στροφές που επήλθαν τα τελευταία χρόνια στις κοινωνικές επιστήμες και την ιστοριογραφία. Το πρώτο είναι προφανώς η κατάρρευση του σοβιετικού κομμουνισμού, που είχε αποτελέσει το εναλλακτικό μοντέλο στον «σύντομο 20ό αιώνα». Το τέλος του δεν είχε επιπτώσεις μόνο για τη μετά το 1989 εποχή, αλλά αναδρομικά υπέσκαψε αξιολογήσεις και συγκρίσεις που γίνονταν στις διάφορες χώρες, όπως η Ελλάδα, με κριτήριο την υποτιθέμενη υπεροχή εκείνου του μοντέλου. Το δεύτερο είναι η νέα γνώση και συνείδηση που έχουμε ότι η Παγκοσμιοποίηση υπήρξε εγγενές στοιχείο της Νεωτερικότητας, το οποίο διέτρεξε όλη την εξέλιξη του σύγχρονου Κόσμου, ακόμα και κατά την περίοδο που θεωρούσαμε ότι είχαν «θριαμβεύσει» οι εθνικοί καπιταλισμοί και τα εθνικά κράτη (τέλος 19ου-μέσα 20ού αιώνα). Η νέα ματιά έχει σχετικοποιήσει τις «εθνικές ιστορίες» και έχει αναβαθμίσει τη σημασία της εκάστοτε ενιαίας δομής του Κόσμου, για να χρησιμοποιήσουμε τον όρο του Γκράμσι, τόσο στο οικονομικό επίπεδο (καπιταλισμός) όσο και στο γεωπολιτικό (διακρατικό σύστημα), αλλά και στο θεσμικό (διάδοση τεχνολογιών εξουσίας). Το τρίτο είναι ο μεγάλος μετασχηματισμός προς την οικονομία των υπηρεσιών με την παράλληλη μείωση της σημασίας της βιομηχανίας. Με άλλα ονόματα την έχουμε πει μετάβαση από τη βιομηχανική στη μεταβιομηχανική εποχή ή από τον φορντισμό στον μεταφορντισμό. Η σχετικοποίηση του βάρους της βιομηχανίας και η αποδέσμευση από την ταύτιση καπιταλισμού-βιομηχανίας μας επιτρέπει να σχετικοποιήσουμε τις αρνητικές θεωρήσεις της Ελλάδας ως υπανάπτυκτης ή καθυστερημένης λόγω του χαμηλού βαθμού εκβιομηχάνισης.

Από την οπτική του Κράτους

Το δεύτερο ερώτημα που θέσαμε προηγουμένως είναι πώς συσχετίζουμε την περιοδολόγηση της εθνικής μας εξέλιξης με τις κεντρικές επιδιώξεις, τους βασικούς στόχους που είχε το Κράτος ανά περίοδο. Είναι προφανές ότι τόσο οι επιδιώξεις όσο και ο βαθμός επίτευξης των στόχων καθορίστηκε μέσα στο καμίνι της Πολιτικής, μέσα από τις αντιπαραθέσεις των κοινωνικών, πολιτικών και ιδεολογικών δυνάμεων, όπως επίσης και από τη συνεχή αλληλεπίδραση των υπερεθνικών με τις εθνικές εξελίξεις.

Υπό αυτό το πρίσμα, το Κράτος συνιστά μια γενική έννοια που αναλύεται σε επιμέρους θεσμούς και εξειδικευμένες λειτουργίες του, η εξέλιξή των οποίων έχει και την ιδιαίτερη δική της δυναμική, τις δικές της ιδιαίτερες αλληλεπιδράσεις με το διεθνές περιβάλλον, με την εθνική κοινωνία και οικονομία. Πράγματι, μια σειρά άρθρων αυτού του τόμου διαχωρίζουν τις διαφορετικές όψεις αυτού του γενικού συνόλου που λέμε Κράτος. Πιο συγκεκριμένα, μία δέσμη άρθρων αναφέρεται στο Κράτος ως παίκτη του διεθνούς διακρατικού συστήματος. Εξετάζει, με άλλα λόγια, ζητήματα γεωπολιτικής στα οποία ενεπλάκη το κράτος είτε στην περιοχή είτε στον ευρύτερο ευρωπαϊκό ή παγκόσμιο χώρο. Μια δεύτερη δέσμη, αντιμετωπίζει το Κράτος ως σύμπλεγμα θεσμών με την ιδιαίτερη δική τους τεχνολογία της εξουσίας, η οποία κατά κανόνα προκύπτει με τη διάχυση διεθνών προτύπων και πρακτικών. Τα σχετικά άρθρα αναφέρονται στη δημόσια διοίκηση, στις ένοπλες δυνάμεις, στα δημόσια οικονομικά, στην υγεία, στο κοινωνικό κράτος ή στην ίδια τη θεσμική μνήμη του κράτους. Η τρίτη δέσμη τέμνει εγκάρσια τις προηγούμενες καθώς ερευνά το Κράτος ως πεδίο συνάντησης και αλληλεπίδρασης με την κοινωνία, τους πληθυσμούς και τις συλλογικές αναπαραστάσεις τους.

Όπου όμως και να εστιάζουν τα άρθρα, ακολουθούν τις βασικές τομές της εθνικής εξέλιξης. Οι δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα συγκεντρώνουν εκ νέου την ιδιαίτερη προσοχή της ιστοριογραφίας μας, η οποία μάλιστα αναθεωρεί και αναβαθμίζει τις οικονομικές και κρατικές επιδόσεις της περιόδου. Συνήθως θεωρείται «αφετηρία» της ιστορίας του ελληνικού 20ού αιώνα και ο λόγος είναι προφανής: «η σημερινή Ελλάδα [...] είναι προϊόν των Βαλκανικών πολέμων, αλλά και γενικότερα της πολεμικής περιόδου που ακολούθησε και που δεν θα τερματιστεί παρά το 1922, με τη Μικρασιατική καταστροφή» (Κώστας Κωστής).⁹ Η ίδια περίοδος όμως θα μπορούσε εξίσου να αντιμετωπιστεί ως η τελευταία φάση της εξέλιξης του κράτους στον «μακρύ 19ο αιώνα». Σε αυτή την περίπτωση θα περιλάμβανε δύο αλληλένδετες διαδικασίες και δύο στόχους: αφενός την «εγκατάσταση του κράτους» που αρχίζει με την ίδρυσή του το 1830 και την «εθνική ολοκλήρωση» που τελειώνει, όπως τελειώνει, το 1922.

Η επόμενη περίοδος είναι ο καθαυτό Μεσοπόλεμος 1922-1940, που όπως και στις περισσότερες χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας ξεκίνησε αρκετά μετά το «επίσημο» τέλος του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Διατήρησε την κληρονομιά της βίας και της εχθροπάθειας που είχε γίνει πλέον βίωμα σε ευρύτερες μάζες. Αυτό το κλίμα θα τροφοδοτήσει σε άλλες χώρες φασιστικά κινήματα και αντισημιτικές κινητοποιήσεις, στην Ελλάδα θα οξύνει τις καταστάσεις του διχασμού που θα δοκιμάσει επανειλημμένα τους κοινοβουλευτικούς και δημοκρατικούς θεσμούς. Την ίδια περίοδο ο κρατικός παρεμβατισμός, που έχει αρχίσει να αναπτύσσεται ήδη

9. Όλες οι εντός παρενθέσεως βιβλιογραφικές αναφορές παραπέμπουν στα άρθρα των συγγραφέων στον παρόντα τόμο.

από τα τέλη του 19ου αιώνα, θα επικρατήσει πλέον ως κυρίαρχη κουλτούρα και θα δοκιμαστεί ως προς την οργάνωση των «νέων χωρών», την τακτοποίηση των προσφυγικών πληθυσμών και την αντιμετώπιση της κρίσης του 1929-1932. Ένα μέρος της σημερινής ιστοριογραφίας έχει υπογραμμίσει την επιτυχή αντιμετώπιση της διεθνούς κρίσης και τη γρήγορη ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας. Ο Αλέξης Φραγκιάδης θέτει ερωτηματικά σε αυτή την εκδοχή, υποστηρίζοντας ότι υπήρξαν μεσοπρόθεσμες αρνητικές επιπτώσεις δομικού χαρακτήρα.

Η πολεμική δεκαετία του 1940, με την κατοχή και τον Εμφύλιο, αποτέλεσε την πλέον καταστροφική περίοδο της νεοελληνικής ιστορίας και οικονομίας. Ως επιστημονικό αντικείμενο είναι το πιο επίμαχο και πολυσυζητημένο κατά τα τελευταία χρόνια. Στον παρόντα τόμο ο Σωτήρης Ριζάς ανασκοπεί αυτή την τραγική περίοδο, τα διακυβεύματα, τις αντικρουόμενες στρατηγικές των εθνικών και διεθνών παραγόντων, αξιολογώντας την πλούσια πολιτικο-επιστημονική βιβλιογραφία που έχει παραχθεί τα τελευταία χρόνια.

Η μεταπολεμική περίοδος 1950-1974 ορίζεται από τη διαμόρφωση του πολιτικού συστήματος της «ελεγχόμενης δημοκρατίας» (1950-1967) που αποτελούσε την ελληνική εκδοχή ενός αντικομμουνιστικού κράτους στο πλαίσιο του διεθνούς Ψυχρού Πολέμου επιβαρυσμένου από τις επιπτώσεις του εμφυλίου πολέμου. Το κράτος των νικητών οικοδομήθηκε και οργανώθηκε με όρους κοινοβουλευτισμού αλλά ταυτόχρονα με το πρόταγμα της εθνικής ασφάλειας. Το πολιτικό σύστημα και οι ηγεσίες της εποχής δεν κατόρθωσαν να συμβιβάσουν τις δύο αντιτιθέμενες δυναμικές που τελικά συγκρούστηκαν, με θύμα τον κοινοβουλευτισμό και αποτέλεσε τη δικτατορία 1967-1974. Στη μεταπολιτευτική ιστοριογραφία τονίστηκε μονομερώς η αρνητική όψη του αυταρχισμού κι έμεινε σε δεύτερο πλάνο το γεγονός της καταπληκτικής μεταμόρφωσης της ελληνικής κοινωνίας. Κύριος μοχλός ήταν η εκβιομηχάνιση που έγινε με καθοδηγητικό ρόλο του Κράτους, αλλά και των υπηρεσιών. Προς το τέλος αυτής της περιόδου έχει διαμορφωθεί η «αστική Ελλάδα», έχουν φανεί οι πρώτες εκδηλώσεις μιας σύγχρονης «κοινωνίας της ευημερίας», στην οποία όμως ο κοινωνικός δυναμισμός δεν έχει βρει ελεύθερες διόδους πρόσβασης στο πολιτικό σύστημα.

Η μεταπολιτευτική περίοδος θα λύσει αυτό το πολιτικό πρόβλημα εγκαθιστώντας τους σταθερότερους και μακροβιότερους δημοκρατικούς θεσμούς που γνώρισε η Ελλάδα. Ο εκδημοκρατισμός άλλαξε τους συσχετισμούς και έθεσε μετ' επιτάσεως το ζήτημα της αναδιανομής και την καθιέρωση θεσμών κοινωνικού κράτους. Εντούτοις, όπως αναδρομικά φάνηκε, η μεταπολιτευτική Ελλάδα δεν έδωσε ικανοποιητική λύση στο σύμπλεγμα ανάπτυξη-εκδημοκρατισμός-αναδιανομή. Η κρίση του 2008-2010, που είχε ως επίκεντρο το Κράτος και τα δημόσια οικονομικά, πιστοποίησε τις παθογένειες στις οποίες είχε περιέλθει το μεταπολιτευτικό πολιτικο-παραγωγικό σύστημα.

Κράτος και Πολιτική: μία συγκριτική νότα

Οι μεγάλες χώρες είχαν και συνεχίζουν να έχουν το προβάδισμα στις συγκριτικές μελέτες, τόσο στην ιστοριογραφία όσο και στις κοινωνικές επιστήμες. Οι λόγοι είναι προφανείς. Όμως και η σύγκριση μεταξύ των μικρών χωρών έχει δημιουργήσει πλέον μια κραταιά παράδοση στις πολιτικές επιστήμες και στην ιστορική κοινωνιολογία. Ο πολλαπλασιασμός των λεγόμενων «μελετών περιοχής» (area studies) πολλαπλασίασε και τις μελέτες για τις μικρές χώρες. Όμως ήδη από τη μεταπολεμική περίοδο, μελετητές όπως ο Νορβηγός Stein Rokkan, ο Ολλανδός Hans Daalder, ή αργότερα ο Σουηδός Gosta Esping-Andersen και πολλοί άλλοι έδειξαν ότι η σύγκριση των μικρών χωρών ξεπερνούσε τα γεωγραφικά κριτήρια και μπορούσε να αποτελέσει τη βάση για θεωρητικές γενικεύσεις και ευρύτερες τυπολογίες. Στον παρόντα τόμο το άρθρο του Δανού καθηγητή Mogens Pelt δίνει την ευκαιρία για μια σύγκριση Δανίας–Ελλάδας που να στηρίζει τέτοιου είδους ευρύτερες υποθέσεις εργασίας. Οι δύο χώρες συμμερίστηκαν την ιστορική εμπειρία του πρώιμου εκδημοκρατισμού, καθόσον εισήγαγαν την καθολική ανδρική ψήφο από πολύ νωρίς (1849 και 1844 αντιστοίχως). Όμως η ίδια αυτή διαδικασία εντάχθηκε σε διαφορετικό κρατικό πλαίσιο. Στη Δανία ο βασιλιάς και οι κρατικές ελίτ, έχοντας πίσω τους μια μακρόχρονη ιστορία, διατηρούσαν μεγάλο μέρος της ισχύος τους, γεγονός που τους επέτρεψε να συνεχίσουν να διαχειρίζονται το Κράτος μέχρι το 1920, οπότε επήλθε η τελική σύγκρουση και ο συμβιβασμός τους με τις εσωτερικές δυνάμεις του αμιγούς κοινοβουλευτισμού.

Στην Ελλάδα, αντιθέτως, η κοινοβουλευτική Πολιτική και το νεωτερικό Κράτος ως οντότητα, αλλά και σύνολο εξειδικευμένων θεσμών, αλληλοσυμπλέχτηκαν εκ γενετής. Με την έννοια ότι το Κράτος δημιουργήθηκε «εκ του μηδενός» και σχεδόν ταυτόχρονα (μιλώντας βεβαίως με ιστορικούς χρόνους) εκδημοκρατίστηκε. Η ιδιαιτερότητα αυτή της Ελλάδας δεν έχει βρει τη θέση της στη διεθνή συγκριτική πολιτική και ιστορία, αλλά και οι επιπτώσεις της δεν έχουν ερευνηθεί επαρκώς.¹⁰ Θεωρώ ότι οποιαδήποτε προσέγγιση της εθνικής μας εξέλιξης από τη σκοπιά του Κράτους δεν μπορεί παρά να έχει ως αφετηρία το γεγονός ότι η Ελλάδα υπήρξε χώρα πρώιμου εκδημοκρατισμού. Το γεγονός προσέδωσε αντιφατικά χαρακτηριστικά μακράς διάρκειας στην ελληνική Πολιτική. Από τη μια, δημιούργησε μια παράδοση κοινοβουλευτισμού και πρωτοκαθεδρίας της «ιδέας του Συντάγματος», όπως εδώ και καιρό έχουν αναδείξει επιφανείς νομικοί, όπως ο Ν. Αλιβιζάτος και ο Α. Μανιτάκης. Από την άλλη, εμφύσησε ισχυρές τάσεις πόλωσης, διπολικού ανταγωνισμού, μέχρι διχασμού. Από κοινού και παραλλήλως, σημειώνονταν συχνές εξάρσεις λαϊκισμού. Άλλωστε, η άποψη ότι ο λαϊκισμός ακολουθεί σαν σκιά τη Δημοκρατία είναι μια θέση ευρείας αποδοχής στην πολιτική επιστήμη. Στον δημόσιο λόγο αναζητούμε τις αιτίες αυτών των μακροχρόνιων τά-

10. Βούλγαρης Γ., ό.π.

σεων στην κουλτούρα, η οποία υποτίθεται ότι γέρνει προς την παραδοσιοκρατία και την καθυστέρηση. Εδώ αντιθέτως, αναδεικνύουμε το βάρος των πολιτικών και θεσμικών ιστορικών παραγόντων. Επειδή στην Ελλάδα το Κράτος δημιουργήθηκε «εκ του μηδενός», δεν ανήκε σε κάποιες απρόσιτες παλαιές ελίτ. Επομένως ήταν «διαθέσιμο» και «διεκδικήσιμο», ο αγώνας για τον έλεγχό του ήταν ανοιχτός και το μέσο της διεκδίκησής του ήταν κατά κανόνα η εκλογική διαδικασία. Το διακύβευμα του ελέγχου του ήταν εξάλλου υψηλό και καθοριστικό σε μια χώρα εκτεταμένης μικροϊδιοκτησίας. Συνεπώς, όλα αυτά τα χαρακτηριστικά της ελληνικής πολιτικής και του κράτους δεν ανάγονται ούτε πρωτογενώς ούτε αποκλειστικώς σε θέματα Κουλτούρας, αλλά Ισχύος, που με τον καιρό έγινε έξις και βιωμένη εμπειρία.

Στην ίδια εκ γενετής σύμπλεξη κράτους και πρώιμου εκδημοκρατισμού μπορούν να αναζητηθούν οι δυσκολίες καθιέρωσης *supra partes* πολιτειακών και θεσμικών παραγόντων που θα δρούσαν με ένα πνεύμα ουδετερότητας ως προς τον παραταξιακό ανταγωνισμό, όπως όφειλαν καταστατικά. Το παράδειγμα της Βασιλείας είναι εν προκειμένω χαρακτηριστικό. Αν υιοθετήσουμε τη γνωστή τυπολογία του Βέμπερ, που διακρίνει τη νομιμοποίηση της εξουσίας με βάση την παράδοση από την ορθολογική νομιμοποίηση που πηγάζει από τον δημοκρατικό ανταγωνισμό, μπορούμε να κατανοήσουμε γιατί η Βασιλεία στην Ελλάδα δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί στον *supra partes* ρόλο της. Δεν διέθετε την ισχύ της παράδοσης, αλλά, αντιθέτως, βρέθηκε από την αρχή να είναι παίκτης σε ένα κοινοβουλευτικό σύστημα. Προσπάθησε να αξιοποιήσει την υψηλή συμβολική ισχύ της για να αυτοπροβληθεί ως παράγοντας ενοποίησης του έθνους έναντι των κινδύνων της «αναρχίας» και των διχασμών (Σπύρος Γ. Πλουμίδης), αλλά τελικά ανέλαβε τον ρόλο του «κομματάρχη», με το γνωστό κόστος για τη χώρα και την ίδια.

Σε κάθε περίπτωση, λίγες ήταν οι περίοδοι που το Κράτος έγινε αντιληπτό ως εξωγενής, αυτόνομος και υπερκομματικός θεσμός ή οι περίοδοι που τα ισχυρά θεσμικά κέντρα εξουσίας (π.χ. Βασιλιάς) και οι σκληροί μηχανισμοί (π.χ. Στρατός) αποτελούσαν «εξωτερικούς» παίκτες του κομματικού ανταγωνισμού. Αντιθέτως, στον Μεσοπόλεμο υπήρξε ένα Κράτος διχασμένο, εργαλείο εναλλασσόμενης παραταξιακής κατοχής, μέσα σε ένα ιδεολογικό και τεχνοκρατικό κλίμα που απαξιούσε επίμονα τον Κοινοβουλευτισμό (Βλαχόπουλος Σπ., Κύρτσης Α.). Στη μετεμφυλιακή Ελλάδα η κατοχή του Κράτους έλαβε μονοπαραταξιακό χαρακτήρα, με αποκορύφωμα τη δικτατορία. Κατά τούτο, η Μεταπολίτευση του 1974 συνιστά ουσιώδη ιστορική τομή. Όπως όμως σημειώσαμε, ο γενικός εκδημοκρατισμός και η σταθεροποίηση των δημοκρατικών θεσμών επέτρεψε την ομαλή εναλλαγή των κομμάτων στην εξουσία, χωρίς όμως να μπορέσει να τη συνδυάσει επαρκώς με την κρατική-διοικητική αποτελεσματικότητα.

Κράτος και διακρατικό σύστημα

Η Γεωπολιτική, με τη γενική έννοια της συνεργασίας και των ανταγωνισμών των κρατών σε μια περιοχή ή σε ολόκληρο τον Κόσμο, αποτέλεσε και αποτελεί καθοριστικό παράγοντα στη συγκρότηση της Ελλάδας και στη διαμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας. Η διαπίστωση προκύπτει ευθέως από τη σημασία που δίνουμε στην επιρροή του εκάστοτε διακρατικού συστήματος στη διαμόρφωση της Νεωτερικότητας, όπως ήδη είπαμε. Ταυτόχρονα, προσεγγίζουμε το ζήτημα της γεωπολιτικής και της εξωτερικής πολιτικής της χώρας με πιο ρεαλιστικούς όρους, αφήνοντας πίσω τις αναλύσεις που προέτασαν την έννοια της εξάρτησης. Αυτές ανήκαν καταρχάς στην εθνικιστική παράδοση που έβλεπε την Ελλάδα σαν το μονίμως αδικημένο έθνος, θύμα της ξενοκρατίας που επενέβαινε στα εσωτερικά μας και παράλληλα αδιαφορούσε για τα «εθνικά μας δίκαια». Ακόμα μεγαλύτερη επιρροή άσκησαν οι μαρξιστικές θεωρίες της εξάρτησης που επανέλαβαν κατά κανόνα την ίδια ιστορική αποτίμηση, εντάσσοντάς την όμως στο θεωρητικό σχήμα του ιμπεριαλισμού. Δεν είναι τυχαίο ότι και οι δύο προσεγγίσεις συνέκλιναν σε μια αρνητική αξιολόγηση για την πορεία της Ελλάδας στο διακρατικό σύστημα και στη γεωπολιτική της περιοχής. Σήμερα πλέον μπορούμε να δούμε με νέα ματιά τόσο το γενικό αναλυτικό-θεωρητικό πλαίσιο όσο και την ελληνική εμπειρία, γιατί έχουν μεσολαβήσει κοσμοϊστορικές αλλαγές, τρεις εκ των οποίων αξίζει να υπογραμμιστούν. Η πρώτη είναι ότι η διάδοση του έθνους-κράτους αποτέλεσε και συνεχίζει να αποτελεί ως σήμερα μια από τις πιο σταθερές εκφάνσεις της «παγκοσμιοποίησης» – αρκεί να δούμε πώς εξελίχτηκε ο αριθμός των ανεξάρτητων κρατών στους διεθνείς οργανισμούς. Η δεύτερη είναι ότι η προηγούμενη διαδικασία, στη μεγαλύτερη διάρκειά της, συνδυάστηκε με την αύξηση της αλληλεξάρτησης μεταξύ τους. Η τρίτη είναι ότι αποδείχτηκε μύθος η πρόβλεψη/ελπίδα του μαρξιστικού διεθνισμού ότι η κατάλυση του ιμπεριαλισμού –ανώτατου σταδίου του καπιταλισμού– θα οδηγούσε σε μια παγκόσμια κοινωνία αλληλεγγύης. Αντιθέτως, το σοβιετικό μπλοκ αποδείχτηκε περισσότερο ιεραρχικό, αυταρχικό και τελικά συγκρουσιακό.

Ως συνέπεια αυτών των αλλαγών, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι το διακρατικό σύστημα ήταν και είναι ιεραρχικό, με μεταβαλλόμενους συσχετισμούς, με τις μεγάλες δυνάμεις να έχουν αυξημένο ρόλο στη διεθνή πολιτική, αλλά και τα μικρότερα κράτη, όπως η Ελλάδα, να έχουν τα δικά τους περιθώρια επιλογών από τις οποίες εξαρτάται η εθνική τους ασφάλεια, η ευημερία και η επίτευξη των στόχων τους. Υπό αυτό το πρίσμα δεχόμαστε ότι όχι μόνο δεν υπήρξαμε a priori έθνος αδικημένο και κατατρεγμένο, αλλά συχνά αντιμετωπιστήκαμε σαν το *enfant gâté del'histoire*.¹¹ Σε κάθε περίπτωση, οι κατά καιρούς εθνικές επιλογές καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό την τύχη της χώρας. Και μπορούμε να δεχτούμε ότι «η Ελλάδα

11. Κωστής Κ. (2013) *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας*, εκδ. Πόλις, Αθήνα.

αποδείχθηκε εξαιρετικά επιτυχής στην επιλογή συμμαχιών. Αντίθετα, όποτε βρέθηκε καταδικασμένη σε διεθνή απομόνωση, υπέστη επώδυνες ήττες» (Κούμας Μανόλης). Βεβαίως, θα έπρεπε να συμπληρώσουμε ότι κάθε μία από αυτές τις επιλογές «στρατοπέδου», όπως στον Πρώτο και στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, υπήρξε τραυματική και εσωτερικά διχαστική, όπως γνωρίζουμε.

Σε κάθε περίπτωση, αυτό είναι το κοινό πνεύμα μιας σειράς άρθρων στον παρόντα τόμο που εστιάζουν στα μείζονα γεωπολιτικά ζητήματα της Ελλάδας του 20ού αιώνα ως σήμερα. Σε όλα επιβεβαιώνεται η ευθεία επίδραση των γεωπολιτικών επιλογών και συγκρούσεων στις εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις και ιδεολογίες. Επιπλέον, γίνεται απολύτως εμφανής η γενική εικόνα του αιώνα ως «διχασμένου», με την έννοια της ριζικής διαφοράς του διεθνούς σκηνικού μεταξύ του πρώτου και του δεύτερου μισού. Ειδικά για την Ελλάδα θα μπορούσαμε να το συνοψίσουμε σαν μετάβαση από το «Ανατολικό Ζήτημα» στον Ψυχρό Πόλεμο Δύσης-Ανατολής. Στο πρώτο μισό, το διακρατικό σύστημα αποδομήθηκε με αποτέλεσμα τους δύο παγκόσμιους πολέμους. Η Ελλάδα συμπαρασύρθηκε, ακολουθώντας μάλλον τη μοίρα των περιφερειακών χωρών της Ευρώπης στις οποίες οι συγκρούσεις και η αστάθεια παρατάθηκαν πέραν της λήξης του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, λόγω των αναδιατάξεων που επέφερε η διάλυση των αυτοκρατοριών – της ρωσικής, της αυστροουγγρικής και της οθωμανικής.¹² Σε συνθήκες αστάθειας αυξάνεται η σημασία των εθνικών επιλογών και των συμμαχιών και, οπωσδήποτε, η σημασία της Ηγεσίας (leadership). Από τα άρθρα που πραγματεύονται τη σχετική περίοδο αναδεικνύεται καθαρά η καθοριστική επιρροή του Ελευθέριου Βενιζέλου στις εθνικές επιλογές. Κατά τούτο επιβεβαιώνουν μια ιστοριογραφική συναίνεση με πολιτικές συνέπειες για το σήμερα. Οι γεωπολιτικές επιλογές εκείνης της περιόδου προκάλεσαν τον εθνικό διχασμό, μεταξύ βενιζελικών και βασιλικών, που αποκρυσταλλώθηκε στις ιστοριοπολιτικές παρατάξεις του κέντρου και της δεξιάς αντιστοίχως. Εδώ και αρκετό πλέον καιρό αποτελεί κοινή και συναινετική αναφορά ο Ελευθέριος Βενιζέλος, γεγονός που, παράλληλα με την απομάκρυνση της Βασιλείας, έχει άρει σε μεγάλο βαθμό τις αντιτιθέμενες εκτιμήσεις εκείνου του παρελθόντος. Στο δεύτερο μισό η Ελλάδα αποτελεί και δρα ως μέλος της «δυτικής συμμαχίας» στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου, ανήκει στο ΝΑΤΟ, αρχίζει τις διαδικασίες ένταξης στην ΕΟΚ (Κωνσταντίνα Μπότση), αναπροσαρμόζει τη βαλκανική της πολιτική έχοντας πλέον στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός της την «αδέσμευτη» Γιουγκοσλαβία του Τίτο (Ευάνθης Χατζηβασιλείου). Όμως δεν θα «απολαύσει» την ψυχροπολεμική ισορροπία του τρόμου όπως η πλειονότητα των ευρωπαϊκών χωρών. Αιτία το Κυπριακό, που από το 1954 θα τη φέρει σε αύξουσα αντιπαράθεση με την Τουρκία, επίσης μέλος του ΝΑΤΟ. Έτσι θα αρχίσει μια ταραγμένη σχέση με τους δυτικούς συμμάχους οι οποίοι δεν αναγνωρίζουν το αυ-

12. Gerwarth R. (2016) *Οι ηττημένοι. Γιατί δεν τέλειωσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, 1917-1923*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

ταπόδεικτο των «εθνικών μας δικαίων», γεγονός που οξύνει το αντιαμερικανικό ή αντιδυτικό συναίσθημα μεγάλου τμήματος της ελληνικής κοινωνίας, όπως επίσης πυκνώνει τα διαβήματα και τα παράπονα των ελληνικών κυβερνήσεων (Σωτήρης Ριζάς). Μετά την τουρκική εισβολή στην Κύπρο το 1974, όλο το αμυντικό δόγμα της χώρας θα αναδιατυπωθεί σε πείσμα της ψυχροπολεμικής πραγματικότητας και ο «από Βορρά κίνδυνος» θα αντικατασταθεί από τον «εξ Ανατολών». Αυτή θα είναι η σταθερή πραγματικότητα της μεταπολιτευτικής Ελλάδας (Θάνος Ντόκος). Παράλληλα, θα επαναληφθεί ένα γνώριμο φαινόμενο της νεοελληνικής εξέλιξης: ο «φιλορωσισμός» μεγάλου μέρους της κοινής γνώμης. Φαινόμενο που έχει τη δική του ιδιοτυπία, με την έννοια ότι δεν πήγασε από πραγματικές καταστάσεις συμπαράστασης της Ρωσίας προς την Ελλάδα, ούτε στο απώτερο παρελθόν ούτε πιο πρόσφατα. Αντιθέτως «οι δεσμοί με θρησκευτικές και ιστορικές αναφορές χρησιμοποιούνται μόνο κατά το δοκούν όταν αναζητούμε περιτύλιγμα για συγκεκριμένες πολιτικές» (Κωνσταντίνος Φίλης).

Σε κάθε περίπτωση, τα τελευταία χρόνια, η διεθνής σκηνή έχει γίνει πιο άδηλη και επίφοβη όχι μόνο εξ αιτίας των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Αυτό που τέλειωσε είναι ο εφησυχασμός ότι μετά τον Ψυχρό Πόλεμο θα ακολουθούσε μια σταθερή νέα διεθνής τάξη πραγμάτων υπό την ηγεμονία των ΗΠΑ ή της Δύσης, όπου ο οικονομικός ανταγωνισμός θα αντικαθιστούσε ή θα άμβλυνε τις διακρατικές αντιπαραθέσεις. Έτσι, η Γεωπολιτική έχει επανέλθει απειλητική στην περιοχή μας και τον Κόσμο, γεγονός που κάνει ακόμα πιο επίκαιρη την ανωτέρω ιστορική ανασκόπηση και την υπόμνηση του καθοριστικού ρόλου που είχε η Γεωπολιτική στη μοίρα της ελληνικής κοινωνίας.

Η Δύση, ο αντιδυτικός λόγος, η Ορθοδοξία.

Η επίδραση του διεθνούς πλαισίου στην εθνική μας εξέλιξη δεν περιορίστηκε ασφαλώς στο εκάστοτε γεωπολιτικό παίγνιο ή τη «σκληρή πολιτική». Εξίσου σημαντική ήταν η ιδεολογική, αν όχι ταυτοτική, επίδραση. Πράγματι, είναι γνωστή η έλξη που άσκησε η Ευρώπη/Δύση στη νεοελληνική ιστορία. Έλξη όμως περίπλοκη, που συνοδεύτηκε σε όλον τον 20ό αιώνα με την παρουσία του «αντιδυτικού λόγου» (Β. Γούναρης). Στον πυρήνα του ήταν από τη μια ο φόβος της αλλοτρίωσης του εθνικού φρονήματος, είτε από τον «υλισμό» είτε από τα «ξένα ήθη», και από την άλλη η εξάρτηση. Η διπλή αυτή αφετηρία λειτούργησε συχνά ως προϋπόθεση ώστε να συναντηθούν ο δεξιός και ο αριστερός αντιδυτικισμός. Όμως παρά τις συμπτώσεις, χρειάζεται να έχουμε υπόψη τη διαφορετικότητα των αφετηριών και των εκδηλώσεων του «αντιδυτικού λόγου». Γιατί οι διαφορετικές εκδοχές τείνουν συνήθως όχι μόνο σε διαφορετικές ιδεολογικές και αξιακές κατευθύνσεις, αλλά και σε διαφορετικές πολιτικές «χρήσεις» και σκοπιμότητες. Έχει σημασία, με άλλα λόγια, να καταλάβουμε πότε ο «αντιδυτικισμός» συνιστά μια με-

τονομασία του αντιεκσυγχρονιστικού λόγου και του συντηρητικού φόβου έναντι της αλλαγής – τέτοια ήταν συνήθως η βάση της σύμπτωσης του αριστερού και δεξιού αντιδυτικισμού στην μεταπολιτευτική Ελλάδα. Άλλοτε όμως ο αντιδυτικός λόγος αποτέλεσε πολιτικό όπλο κατά του αντιπάλου στο όνομα μιας «άλλης καλύτερης Δύσης», δηλαδή μιας διαφορετικής αντίληψης, στο εσωτερικό όμως της Νεωτερικότητας. Αυτό συνέβη σε περιόδους «διπλασιασμού της Δύσης», αν μας επιτρέπεται ο όρος. Εννοούμε π.χ. την περίοδο του Εθνικού Διχασμού, όταν η ελληνική πολιτική ζωή πολώθηκε με βάση την αντίθεση Βρετανίας-Γερμανίας. Αλλά και στη μεταπολιτευτική εποχή λειτούργησε με μικρότερη, ασφαλώς, ένταση ένα δίπολο ΗΠΑ-ΕΕ. Ούτε όμως ο ελληνικός Εμφύλιος αποτέλεσε εξαίρεση, γιατί η ΕΣΣΔ ως μοντέλο αναφοράς της Αριστεράς συνιστούσε εσωτερική υπόθεση της ευρωπαϊκής Νεωτερικότητας και όχι προσκόλληση σε μια εναλλακτική ανατολίτικη, ορθόδοξη ή ασιατική πραγματικότητα, όπως μερικές φορές διατυπώνεται στον δημόσιο λόγο. Νομίζω ότι η επιγραμματική διατύπωση της Έλλης Σκοπετέα, ότι η «Ανατολή» ποτέ δεν υπήρξε στρατηγική επιλογή για την Ελλάδα, συνοφίζει την πραγματικότητα. Γιατί τελικά στην περιβάλλουσα αντίθεση Δύση-Ανατολή, που υποτίθεται ότι χαρακτηρίζει τη νεοελληνική συνείδηση, το άγνωστο είναι η Ανατολή. Στην πραγματικότητα, ήταν διανοητική «κατασκευή», αντονομασία του συντηρητισμού και των πολύμορφων δυσκολιών εκσυγχρονισμού. Δεν είναι λοιπόν παράδοξο ότι οι καλύτεροι «διαφημιστές» τού βάρους της Ανατολής στην εθνική μας ταυτότητα ήταν οι εκάστοτε εκσυγχρονιστές, που χρησιμοποιούσαν τον όρο ως σύνοψη της εθνικής «καθυστερήσης» και τον έστρεφαν πολεμικά κατά των πολιτικών αντιπάλων τους.

Για αυτούς τους λόγους είναι λάθος να δίνουμε μια «ουσιοκρατική» υπόσταση στην «Ανατολή» – το ίδιο βέβαια και στη «Δύση». Όμως αυτό δεν γλυτώνει τον ερευνητή από μια μεθοδολογική και πραγματολογική δυσκολία. Πώς μπορεί να ξεχωρίσει την «ουσιοκρατία» από τη «μακρά διάρκεια» όταν αναφέρεται στις έννοιες του Πολιτισμού με άξονα τις θρησκείες, όπως π.χ. τις έχουν φέρει στην επιστημονική επικαιρότητα, με διαφορετικό ασφαλώς βάρος και κύρος, ο Μπρουντέλ, ο Χάντινγκτον ή ο Άιζενσταϊν; Στην ελληνική περίπτωση το ερώτημα παραπέμπει ευθέως στον ρόλο της Ορθοδοξίας που ως ταυτοτικό στοιχείο βρίσκεται στο επίκεντρο τόσο των συζητήσεων περί «Ανατολής» όσο και του «φιλορωσισμού», όπως προηγουμένως είπαμε.

Η σχέση ελληνικού Κράτους-Ορθοδοξίας, ή ελληνικού Κράτους και Ορθόδοξης Εκκλησίας, είναι ένα από τα μεγαλύτερα κενά της κοινωνιολογικής ανάλυσης και της πολιτισμικής ιστορίας μας. Κυρίως όμως, είναι παραποιημένη από τις ιδεολογικές και θεωρητικές προσεγγίσεις. Είτε από τον ελληνορθόδοξο εθνικισμό, είτε από τον «διαφωτιστικό» και τον αριστερό αντικληρικαλισμό, είτε από τα δυϊστικά κοινωνιολογικά σχήματα εκσυγχρονισμού-παράδοσης, όπου η Ορθοδοξία χρεώνεται τις πολιτισμικές παθογένειες και καθυστερήσεις της ελληνικής κοινωνίας. Η υπέρβαση αυτών των περιορισμών τις τελευταίες δεκαετίες, ατυχώς, δεν

έχει αυξήσει το ερευνητικό ενδιαφέρον ώστε να έχουμε μια πιο σύνθετη εικόνα. Αν αυτά ήταν τα όρια των προηγούμενων προσεγγίσεων, μπορούμε –υποστηρίζει στο άρθρο του ο Βασίλειος Γ. Μακρίδης– να αξιοποιήσουμε νέες προσεγγίσεις, όπως οι «εναλλακτικές νεωτερικότητες» και οι «πολλαπλές κοσμικότητες (secularities)», ώστε να δούμε το ζήτημα υπό νέα οπτική. Πρόκειται, ως γνωστόν, για όρους που συγκεντρώνουν μεγάλο ενδιαφέρον στη σύγχρονη κοινωνιολογία, γιατί αντιστρατεύονται τη θεώρηση της παγκοσμιοποίησης ως μονοδιάστατης διαδικασίας ομογενοποίησης και ισοπέδωσης της διαφορετικότητας. Αντιθέτως, προτείνουν διαφορετικές τροχιές προς διαφορετικές της δυτικής Νεωτερικότητες. Σε αυτό το πλαίσιο, το κρίσιμο ερώτημα που θέτει προς εμβάθυνση ο Β. Μακρίδης είναι το ακόλουθο: ανήκει η Ορθοδοξία και η εθνική Εκκλησία μονομερώς στο στρατόπεδο της παράδοσης ή υπάρχουν εκδηλώσεις ενός «συντηρητικού εκσυγχρονιστικού ρόλου», δηλαδή μια αργόσυρτης και επιφυλακτικής αποδοχής των κοινωνικών αλλαγών από μέρους τους;

Έθνος-Κράτος και Διασπορά

Κοιταγμένο από τη σκοπιά του Κράτους, το 1922 θεωρείται το ορόσημο όπου οριστικοποιούνται για μια ολόκληρη ιστορική εποχή τα σύνορα και συγκεντρώνεται στο εσωτερικό τους το μεγαλύτερο μέρος των ελληνικών πληθυσμών, με όποια έννοια και αν είχε τότε αυτός ο όρος. Μετέπειτα γεγονότα, όπως η προσθήκη της Δωδεκανήσου και η εμφάνιση ενός δεύτερου κράτους με πλειονότητα ελληνικού πληθυσμού (Κύπρος), δεν ήταν τέτοια ώστε να ανατρέψουν την αίσθηση του 1922 ως ορόσημου. Ορόσημου εντούτοις σχετικού, γιατί η εθνική μας εξέλιξη ήταν και εξακολούθησε να είναι συνυφασμένη με τη Διασπορά και τους εκτός Ελλάδας Έλληνες. Το γεγονός προσδίδει μια ιδιαίτερη χροιά στη σχέση Κράτους-Έθνους-Ελληνισμού. Η μελέτη της Διασποράς απαιτεί ασφαλώς μια διεπιστημονική προσέγγιση που θα συνδυάζει τα εργαλεία της ιστορίας, της κοινωνιολογίας, των δημόσιων πολιτικών, της ανθρωπολογίας και της πολιτικής επιστήμης. Σίγουρα πάντως, είναι «μια ιστορία σε ασυνέχειες», όπως την τιτλοφορεί στο άρθρο του ο Άγγελος Νταλαχάνης, με την έννοια ότι πίσω από τη γενική αναφορά στη Διασπορά, είτε αυτή αναφέρεται στο παρόν είτε στο παρελθόν, υπόκεινται εξαιρετικά ανομοιογενείς καταστάσεις. Οι εκτός Ελλάδος Έλληνες είναι ένα παλίμψηστο με διαφορετικούς χρόνους, διαφορετικούς ιστορικούς όρους διαμόρφωσης, διαφορετική γεωγραφία ανά εποχές, διαφορετική σχέση με τον ελληνικό χώρο αλλά και με τις κοινωνίες εγκατάστασης – ανομοιογενείς επίσης και ως προς τον τύπο «ελληνικότητας/εθνικής ταυτότητας» που έχουν διαμορφώσει. Μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε μια γνωστή διάκριση της θεωρίας του εθνικισμού (Nationalism), αν και δεν γίνεται πια αποδεκτή με την απολυτότητα που έχει. Αλλού η ελληνικότητα της διασποράς έχει τα χαρακτηριστικά της πολιτειακού τύπου εθνικής ταυ-

τότητας που κρατά περισσότερο από τον Διαφωτισμό και βασίζεται στην ιδιότητα του πολίτη, αλλού του εθνοτικού-θρησκευτικού που παραπέμπει στον Ρομαντισμό και προτάσσει πολιτισμικά στοιχεία όπως η γλώσσα και η θρησκεία. Σε κάθε περίπτωση, η ανομοιογένεια αποτυπώνεται στην ποικιλία των ονομάτων που χρησιμοποιούμε για να ορίσουμε το αντικείμενο: διασπορά, ομογένεια, απόδημος ελληνισμός, οικουμενικός ελληνισμός, Έλληνες του εξωτερικού.

Εξαιτίας αυτής της διαρκούς και εκτεταμένης παρουσίας της Διασποράς, ίσως η Ελλάδα να αποτελεί μια προνομιακή οπτική γωνία για τη μελέτη των μετασχηματισμών που υφίστανται οι δύο κεντρικές έννοιες της Νεωτερικότητας, το Κράτος και το Έθνος, στην εποχή της παγκοσμιοποίησης. Στο άρθρο του, ο Δημήτρης Τζιόβας προτείνει να εννοιολογήσουμε και να ιστοριοποιήσουμε την εξέλιξη αυτής της σχέσης με το δίπολο κεντρομόλο Κράτος-φυγόκεντρο Έθνος. Σημειώνει μια διαλεκτική μεταξύ του εσωτερικά στραμμένου κράτους, που επιδιώκει την ομογενοποίηση του πληθυσμού στην επικράτειά του, και τις συχνές «φυγές» του έθνους προς ευρύτερους ορίζοντες: με τη Μεγάλη Ιδέα κατά τον μακρύ 19ο αιώνα, με την πολιτισμική εκδοχή της ελληνικότητας μετά το 1922. Η υπόθεση εργασίας είναι ότι στις συνθήκες της παγκοσμιοποίησης μπορεί να υπάρξει μια μεγάλη αυτονόμηση του πολιτισμικού έθνους από το εθνικό κράτος, του πολιτισμικού ελληνισμού από τον «ελλαδισμό». Η σχετική συζήτηση έχει αποτυπωθεί σήμερα σε δύο διαφορετικές εικόνες όσον αφορά τη σχέση του Κράτους με τους πληθυσμούς και τις κοινότητες της διασποράς. Η εικόνα του δέντρου διατηρεί την πρωτοκαθεδρία του εθνικού κέντρου που σαν κορμός κρατά και ενοποιεί τα κλαδιά του απόδημου ελληνισμού. Αντιθέτως, η εικόνα του γαλαξία αποδίδει μια άλλη σχέση, χωρίς κέντρο, περισσότερο δικτυακή, όπου το ελληνικό κράτος είναι ένας από του «κόμβους». Το δίλημμα δένδρο ή γαλαξίας αντιστοιχεί προφανώς σε δύο διαφορετικές εκτιμήσεις για τον μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό μιας πιθανής αυτονόμησης του έθνους από το κράτος – μεγαλύτερης στο μοντέλο γαλαξίας, μικρότερης στο μοντέλο δέντρο. Ας θυμόμαστε, πάντως, ότι οι υποθέσεις εργασίας που έγιναν δύο-τρεις δεκαετίες πριν για μια προϊούσα αποδυνάμωση του Κράτους μάλλον αποδείχτηκαν υπερβολικές. Το Κράτος μετασχηματίστηκε μέσα σε ένα νέο πλέγμα εθνικού-υπερεθνικού, χάνοντας ασφαλώς αρκετές εξουσίες, κερδίζοντας όμως άλλες. Αναρωτιέμαι μήπως και η υπόθεση για μια μεγάλη αυτονόμηση του έθνους από το Κράτος δεν αποδειχτεί εξίσου υπερβολική ή έκφραση «ιδεολογιών της διασποράς», που δεν θα συμβαδίσουν με τις εξελίξεις στο έθνος-κράτος αναφοράς.

Κράτος-θεσμός, τεχνολογία της εξουσίας

Ανασκοπώντας τον δημόσιο λόγο στη νεότερη Ελλάδα, μπορούμε πιστεύω να συναγάγουμε ότι στο ιστορικό σύμπλεγμα που ορίζουμε ως έθνος-κράτος το πρώτο εξυμνήθηκε και το δεύτερο λοιδορήθηκε. Πράγματι, η κριτική στο Κράτος ως

επίκεντρο της εθνικής παθογένειας αποτέλεσε και εξακολουθεί να αποτελεί σταθερό μοτίβο. Οι κριτικές είχαν ποικίλες ιδεολογικοπολιτικές και κοινωνιολογικές αφετηρίες. Μια από τις συχνότερες αφετηρίες ήταν η ίδια η έννοια του Έθνους και οι συναρτημένες με αυτό φαντασιώσεις. Το Κράτος καταγγελλόταν ως υπαίτιο της περιστολής του Έθνους. Είναι ένας αφορισμός που μπορεί να πάει πίσω στον Ίωνα Δραγούμη, αλλά τον συναντάμε και στη μεταπολιτευτική περίοδο με διαφορετικούς υποστηρικτές, όπως είναι το «νεορθόδοξο ρεύμα» ή οι ύστερες αναλύσεις του Π. Κονδύλη. Η άποψη αυτή χρειάζεται να επικαλεστεί πολλά «εάν» της Ιστορίας για να στηρίξει το επιχείρημά της. Κυρίως, όμως, ξεχνά ότι η δημιουργία στο όνομα του Έθνους υπήρξε σχεδόν πάντοτε η αιτία των ηττών του Κράτους. Από ιστορική και μεθοδολογική άποψη εξάλλου εισάγει μια παραπειστική αντίθεση: το Κράτος απαξιώνεται ως μια κακέκτυπη μίμηση της «Δύσης», ενώ το Έθνος αναγορεύεται στον ουσιαστικό τόπο της ιδιοπροσωπίας. Στην πραγματικότητα, κράτος και έθνος συνιστούν δύο πυλώνες της ίδιας ευρωπαϊκής νεωτερικότητας στην οποία μετείχε η Ελλάδα από τα τέλη του 18ου αιώνα, με την πρόσθετη αυτονόητη θα έλεγα παρατήρηση, ότι το έθνος έπρεπε εκ της συστάσεώς του, καταστατικά, να «συγκαλύπτει» την ευρωπαϊκή του κατασκευή και να αυτοπαρουσιάζεται ως ιδιοπροσωπία και μοναδικότητα. Εδώ βεβαίως υπάρχει ένα γνωστό ιστορικό γεγονός το οποίο δεν πρέπει να υποτιμούμε. Στη διαμόρφωσή της, η νεοελληνική εθνική συνείδηση μπορούσε να χρησιμοποιήσει «πολυτελή» υλικά τα οποία έχαιραν γενικότερου σεβασμού και αναγνώρισης στην νεωτερική Ευρώπη, και σήμερα στη διεθνή κοινωνία – εννοώ προφανώς τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, ο οποίος αποτελεί κοινή αναφορά της νεωτερικής ευρωπαϊκότητας και σήμερα της παγκόσμιας κουλτούρας.

Σε κάθε περίπτωση, δεν ήταν μόνο το Έθνος η αφετηρία της απαξιωτικής αντιμετώπισης του Κράτους. Η συνάρθρωσή του με έναν ισχυρό Καπιταλισμό όπως ήταν ο ελληνικός, έδωσε λαβή στην επιβολή ενός από τα πλέον ανθεκτικά στερεότυπα της μεταπολιτευτικής κυρίως περιόδου: του λεγόμενου «υπερτροφικού» και «διογκωμένου» Κράτους. Στο άρθρο της, η Ανδρομάχη Θεοδωροπούλου προσφέρει νέα τεκμήρια που αμφισβητούν το στερεότυπο. Εξετάζει τους διεθνώς χρησιμοποιούμενους δείκτες για το «μέγεθος του κράτους» στον 20ό αιώνα, και πιο συγκεκριμένα στο διάστημα 1914-2000, συγκρίνοντας με άλλες χώρες όπου είναι δυνατόν. Η εικόνα που προκύπτει διαψεύδει την υποτιθέμενη «υπερτροφία» ως μακροϊστορικό χαρακτηριστικό της ελληνικής περίπτωσης. Εντοπίζει ταυτόχρονα τις «εξάρσεις» της μεγέθυνσης που σημειώθηκαν στις πολεμικές περιόδους και αργότερα στη Μεταπολίτευση, κατά τη δεκαετία του 1980 και τη διετία 2007-2008, ακολουθώντας τις αναλύσεις του Χρυσάφη Ιορδάνογλου.¹³

Στο στόχαστρο πάντως του δημόσιου λόγου που απαξίωνε το Κράτος ήταν η

13. Ιορδάνογλου Χρ. (2013) *Κράτος και ομάδες συμφερόντων. Μια κριτική της παραδεδεγμένης σοφίας*, εκδ. Πόλις, Αθήνα.

Δημόσια Διοίκηση, η αναποτελεσματικότητά της και η χαμηλή παραγωγικότητά της. Στο άρθρο της, η Καλλιόπη Σπανού ανατέμνει με τα εργαλεία της διοικητικής επιστήμης τα προβλήματα και τις αδυναμίες της Δημόσιας Διοίκησης, εστιάζοντας στις εσωτερικές διαδικασίες που αναπαράγουν τις παθογένειες και ακυρώνουν τις προσπάθειες μεταρρύθμισης. Πώς π.χ. οι εσωτερικές συμβιωτικές σχέσεις κομματικής Πολιτικής και Υπαλληλίας δίνουν το σήμα της εφόρμησης των συντεχνιακών συμφερόντων στις διαδικασίες διαμόρφωσης της δημόσιας πολιτικής, καταλήγοντας στην αιχμαλωσία της Δημοκρατίας από τις ποικίλες μικρές και μεγάλες κοινωνικές ομάδες (captured Democracy); Παρ' ότι ανήκει σε διαφορετικό επιστημονικό πεδίο και αναφέρεται σε μακρότερη χρονική διάρκεια, το άρθρο του Αλέξανδρου Κύρτση εισάγει άλλη μια διάσταση για τη μελέτη της εξέλιξης της ελληνικής Δημόσιας Διοίκησης. Αναδεικνύει τη βαρύνουσα επίδραση που έχει στη διοικητική πρακτική κάθε περιόδου ο λόγος των διανοουμένων και τα νοηματοδοτικά πλαίσια που διαμορφώνουν – στο μέτρο που επηρεάζουν τις αντιλήψεις ειδημόνων και των τεχνοκρατών της Δημόσιας Διοίκησης.

Σε κάθε περίπτωση, θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε αν οι μακροχρόνιες αδυναμίες της Δημόσιας Διοίκησης έχουν συμπαρασύρει σε μια μονομερώς αρνητική κριτική του ρόλου του Κράτους, το οποίο αναμφισβήτητα συνιστά ευρύτερη έννοια. Και επιπλέον, αν η μεταπολιτευτική περίοδος αποτελεί επαρκές παρατηρητήριο τέτοιων καταστάσεων που να επιτρέπει γενικεύσεις. Είδαμε ότι σε ό,τι αφορά το «μέγεθος του κράτους» το πρόσφατο παρελθόν οδηγεί σε εσφαλμένα συμπεράσματα αν προεκταθεί στο απώτερο παρελθόν. Μπορεί να συμβαίνει το ίδιο, αν η προβληματική state capacity του μεταπολιτευτικού Κράτους οδηγήσει σε μια γενική αρνητική αξιολόγηση της επίδρασης του ελληνικού Κράτους στην εθνική μας εξέλιξη. Αν δηλαδή παραβλέψουμε ότι σε μεγάλες περιόδους του 20ού αιώνα το Κράτος, λόγω της ικανής Πολιτικής Ηγεσίας, λόγω των «νησίδων» υψηλότατης διοικητικής-διευθυντικής επάρκειας που κατά καιρούς διέθετε και λόγω ιδιαίτερων ιστορικών συνθηκών, μπόρεσε να παίξει έναν προωθητικό ρόλο στην ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό της χώρας. Έτσι π.χ. η αγροτική μεταρρύθμιση και η αποκατάσταση των προσφύγων στις αγροτικές περιοχές κατά τον Μεσοπόλεμο (Αλέξης Φραγκιάδης, Μαριλένα Παπαδάκη), όπως αργότερα η ραγδαία μεταπολεμική οικονομική ανάπτυξη έχουν τη σφραγίδα μιας ικανοποιητικής state capacity, με όλες τις επιφυλάξεις που έχουν καταγραφεί (Τάσος Γιαννίτσης).

Όχι τυχαία, και στις δύο προαναφερθείσες ιστορικές περιπτώσεις το ελληνικό κράτος έδρασε από κοινού με διεθνείς οργανισμούς και αξιοποίησε διεθνές know-how. Έχω υποστηρίξει ότι αυτή η διαδικασία υπερεθνικής διάχυσης/ενσωμάτωσης της τεχνογνωσίας αποτελεί μια ιστορική σταθερά του ελληνικού Κράτους. Αποτέλεσε αυτόνομο παράγοντα εκσυγχρονισμού, ενώ η υιοθέτηση διεθνών προτύπων «τεχνολογίας της εξουσίας» συνιστούσε αυτόνομο κεφάλαιο της catch up στρατηγικής της χώρας. Αυτό γίνεται περισσότερο φανερό μέσω της ιστορικής εξέλιξης των επιμέρους κρατικών θεσμών, ένα πεδίο στο οποίο τώρα αρχίζουμε

να μελετάμε στις εξω-νομικές ειδικεύσεις. Στον παρόντα τόμο περιλαμβάνονται τέτοιες μελέτες με αντικείμενο τη Δικαιοσύνη (Παναγιώτης Κ. Τσούκας), τις Ένοπλες Δυνάμεις (Τάσος Σακελλαρόπουλος, Θάνος Ντόκος), τις κρατικές πολιτικές έναντι των ροών ξένου κεφαλαίου (Τάσος Γιαννίτσης), το Κοινωνικό Κράτος (Μάνος Ματσαγγάνης), την Υγεία (Λένα Κορμά), τη σχέση Κράτους-Εκκλησίας με αναφορά την ενσωμάτωση των «Νέων χωρών» (Μαριλένα Παπαδάκη) και την αρχιακή οργάνωση (Αμαλία Παππά).

Όλες πιστοποιούν ότι η συστηματική μελέτη της εξέλιξης των θεσμών από κοινωνιολογική και ιστορική οπτική είναι καθοριστικής σημασίας και θα μας επιτρέψει να εμβαθύνουμε σε ένα άλλο καθοριστικό ζήτημα: το ελληνικό Κράτος κοιταγμένο «από τα κάτω». Τη συνάντηση δηλαδή των θεσμών με τους πληθυσμούς και τις τοπικότητες, που δεν αρκεί να γίνεται μόνο με τα εργαλεία της ανθρωπολογίας ή των επιμέρους δημόσιων πολιτικών.

Το στοίχημα του μέλλοντος

Η πολυδιάστατη ανασκόπηση που επιχειρεί αυτός ο τόμος έρχεται σε μια ιστορική στιγμή κρίσιμη για την Ελλάδα και εμφανώς μεταιχμιακή. Διεθνώς, υπάρχει η αίσθηση ότι ζούμε τις απαρχές μιας νέας εποχής που ακόμα δεν έχει δείξει τη βασική της κατεύθυνση. Η μεγάλη γεωπολιτική σύγκρουση είναι εξίσου, αν όχι περισσότερο, πιθανή με την ευκαία κατάληξη μιας συνεργατικής πολυμερούς διαχείρισης της παγκοσμιοποίησης. Η όξυνση των ανισοτήτων και των αυταρχισμών είναι εξίσου, αν όχι περισσότερο, πιθανή με τη δημοκρατική διαχείριση της νέας τεχνολογικής επανάστασης στο πλαίσιο ενός ευκαίου New Green Deal. Μέσα σε αυτούς τους ταραγμένους καιρούς, η Ελλάδα θα αναζητήσει τον δρόμο της αντιμετώπισης με τα ακανθώδη προβλήματα που κληρονομεί από το απώτερο αλλά και, κυρίως, το πρόσφατο παρελθόν της κρίσης. Η γεωπολιτική τύχη της είναι συνυφασμένη όσο λίγες φορές στο παρελθόν με τη θέση της Ευρώπης στο διεθνές σκηνικό, αλλά εντός της η Ελλάδα πρέπει να ανακτήσει κύρος, ισχύ και λόγο. Η εθνική της πορεία θα καθοριστεί από την ανασυγκρότηση του εθνικού παραγωγικού μοντέλου που μπορεί να γίνει μόνο αν βρει μια νέα θέση στον διεθνή καταμερισμό εργασίας και τη ροή των διεθνών επενδύσεων που αυτός καθορίζει. Ο Τάσος Γιαννίτσης στο άρθρο του, που προσφέρει μια ευρύτερη ιστορική ανασκόπηση της πολιτικής του εθνικού κράτους ως προς την προσέλκυση ξένων επενδύσεων, καταγράφει τα κρίσιμα αιτούμενα: σύστημα απονομής δικαιοσύνης, μείωση των κοινωνικών και πολιτικών εντάσεων, εκπαιδευτικό σύστημα προσανατολισμένο στο να εφοδιάσει με τις αναγκαίες γνώσεις το νεανικό πληθυσμό, έμφαση στην καινοτομία και τεχνολογία, μείωση της κρατικής διαφθοράς. Το στοίχημα της παραγωγικής ανασυγκρότησης δεν είναι μόνο οικονομικό, καθώς από αυτό εξαρτάται η νέα κοινωνική συνοχή και το νέο κοινωνικό κράτος που έχει ανάγκη η χώρα. Όπως

σημειώνει στο άρθρο του ο Μάνος Ματσαγγάνης, «η κάλυψη των κενών κοινωνικής προστασίας παραμένει επιτακτική. Αλλά η αποφασιστική παρτίδα θα παιχτεί σε μεγάλο βαθμό αλλού: στην επανεκκίνηση της οικονομικής δραστηριότητας, στην αναβάθμιση του παραγωγικού μοντέλου της χώρας, στη δημιουργία βιώσιμων θέσεων εργασίας σε ανταγωνιστικές επιχειρήσεις, στη βελτίωση των εργασιακών σχέσεων, στη σταδιακή άνοδο των αποδοχών των εργαζομένων».

Με τέτοιου μεγέθους ιστορικές προκλήσεις βρίσκεται αντιμέτωπη η Ελλάδα στον 21ο αιώνα. Αυτό που είναι σαφές είναι ότι άφησε πίσω της έναν αιώνα ο οποίος τεμαχίστηκε στη διάρκειά του δείχνοντας διαφορετικά πρόσωπα: σκληρότατες συγκρούσεις και εκπληκτικούς μετασχηματισμούς. Η Ελλάδα του 20ού αιώνα έδειξε και τα δύο αυτά πρόσωπα. Ο ιστορικός του μέλλοντος θα μιλήσει αργότερα για το πώς απάντησε στις νέες προκλήσεις του 21ου αιώνα.